

УДК 37.048.4 – 057.87

О.М. Докукіна, Київ

СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ

У статті розкрито передумови, сутність та гендерні особливості самовизначення учнів старшого шкільного віку, змістовні характеристики Я-концепції, що впливають на цей процес самовизначення.

Ключові слова: особистісне самовизначення, старшокласник, самосвідомість, самопізнання, самооцінка, самозміна.

Готовність до свідомого вибору власної життєвої позиції, особистісне самовизначення особистості є особливо актуальними для сучасної суспільної ситуації, оскільки прискорені процеси трансформації сприяють молоді у реалізації значної кількості ідеологічних, соціальних, професійних можливостей.

Рання юність є сензитивним періодом формування самосвідомості, центрального психічного процесу перехідного віку. Соціальна ситуація розвитку особистості в цей період є унікальною. З одного боку, старшокласника ще продовжують хвилювати проблеми, успадковані від підліткового віку. З іншого – перед ним уже постають завдання самоусвідомлення, життєвого самовизначення. В.Ф.Сафін характеризує різницю між ними так: підліток орієнтований насамперед на пошук відповіді, який він серед інших, наскільки він схожий на них, а старший підліток - як він виглядає в очах оточуючих, наскільки відрізняється від інших, наскільки близький до свого ідеалу [6,74]. В.В.Алексєєв підкреслює, що підліток - це "постать інших", тоді як юнак - "постать себе" [1].

Розвиток когнітивної (абстрактно-понятійної) і емоційно-вольової (довільність, ієрархізованість, інтелектуалізованість, опосередкованість) сфер, підвищена сензитивність до засвоєння соціокультурних цінностей та норм, становлення індивідуальної оцінно-ставленнєвої структури, зокрема світогляду, усвідомлена необхідність обрати професію чи рід заняття сприяють успішному перебігу процесів розвитку особистісної сфери. Таке поєднання зумовлює докорінні зміни у змісті та співвідношенні основних структурних компонентів спрямованості та ставлень особистості,

визначає специфіку інших особистісних особливостей старшокласників. Зростання самосвідомості та інтересу до особистого „Я” у старших підлітків обумовлює зміни в його характері. У межах становлення нового рівня самосвідомості відбувається формування відносно стійкого уявлення про себе. До 16-17 років виникає особливе особистісне новоутворення - самовизначення. Тобто, необхідність виникнення потреби само вивчення, самовизначення зумовлена логікою особистісного і соціального розвитку підлітка.

Аналіз феномену особистісного самовизначення на методологічному рівні (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, В.В. Давидов, Д.Б. Ельконін, Г.С.Костюк, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн та ін.) дозволяє розглядати його як процес активного визначення людиною свого місця в оточуючій дійсності, осмислення сенсу власного життя.

Узагальнення результатів вивчення соціально-психологічних (І.С. Кон, А.В. Петровський, Т.В. Снегірьова, Д.І. Фельдштейн, В.О. Ядов та ін.) та психолого-педагогічних (М.І. Алексеєва, Г.О. Балл, Л.І. Божович, М.І. Боришевський, В.В. Давидов, І.В. Дубровіна, І.В. Жадан, О.В. Киричук, Б.С. Круглов, О.В. Мудрик, В.А. Семіченко, Б.О. Федоришин, Н.В.Чепелева, Є.А. Шумілін та ін.) аспектів особистісного самовизначення свідчить, що саме у самовизначенні концентрується те найсуттєвіше, що визначає умови та специфіку розвитку особистості старшокласника.

Особистісне самовизначення в психології розглядається як усвідомлення свого “Я”, як внутрішня причина соціального дозрівання, як суб’єктивна сторона самосвідомості; це відносно самостійний етап соціалізації особистості, сутність якої полягає у формуванні в особистості усвідомлення мети і смислу життя, готовності до самостійної життєдіяльності на основі співвідношення своїх бажань, намірів, якостей, можливостей, вимог, які висувуються до особистості з боку оточуючих людей і суспільства.

Мета нашої статті є висвітлення сутності та особливостей самовизначення учнів старшого шкільного віку.

У нашому дослідженні самовизначення особистості старшокласника трактується як особистісне новоутворення старшого шкільного віку, пов’язане з формуванням внутрішньої позиції людини, усвідомленням себе як члена суспільства, здатного вирішувати свої проблеми у теперішньому і майбутньому житті.

Проблема самовизначення пов'язана з розвитком самосвідомості і "Я-концепції" в юнацькому віці. Потреба у самовизначенні розглядається як потреба у формуванні певної смислової системи, в якій об'єднуються уявлення про світ і самого себе. Формування цієї смислової системи передбачає спрямування у майбутнє, пошук смислу свого особистого існування, вибір професії.

У процесі особистісного самовизначення у юнаків та дівчат формуються стійкі та усвідомлені переконання, принципи, норми поведінки, ідеали, особистісні цінності, виробляються уміння спостерігати та осмислювати явища оточуючого життя, розуміти самого себе тощо. Розвиток особистості при цьому визначається не стільки системою засвоєних знань, скільки підготовленістю до прийняття рішень та самостійних дій у нових ситуаціях, нестандартних умовах.

Тобто, особистісне самовизначення є процесом свідомого визначення суб'єктом власної внутрішньої сутності та місця в системі суспільних відносин; воно має ціннісно-смилову природу і виражається в активному ставленні особистості до себе та оточуючої дійсності.

Водночас, деякі психологи стверджують, що у ранньому юнацькому віці формується не самовизначення як таке (особисте, професійне, ширше – життєве), а психологічна готовність до самовизначення, яка передбачає: а) сформованість на високому рівні психологічних структур, в першу чергу, самосвідомості; б) розвиненість потреб, які забезпечують змістовну наповненість особистості, серед яких центральне місце посідають моральні засади, ціннісні орієнтації і тимчасові перспективи; в) становлення чинників індивідуальності, як результату розвитку і усвідомлення своїх здібностей та інтересів [4]. Психологічна готовність увійти в доросле життя і зайняти в ньому гідне місце передбачає не завершені в своєму формуванні психологічні структури і якості, а визначену зрілість особистості, тобто сформовані психологічні утворення і механізми, які забезпечують їй можливість (психологічну готовність) безперервного зростання особистості як нині, так і в майбутньому.

Будь в якому разі, розгортання спектру суб'єктності виступає джерелом саморозвитку та становлення особистості як біосоціодуховної істоти. Як у психологічній готовності до самовизначення, так і у саме самовизначенні головним виступає

їх ціннісна сутність, що є проявом внутрішньої, психологічної свободи і завжди передбачає вибір тієї чи іншої альтернативи з числа наявних. Особистість проявляє незалежність від зовнішніх обставин, реалізує самодетермінацію, актуалізує суб'єктне начало, прилучаючись таким чином до загальнолюдських цінностей.

Готовність і здатність до самовизначення є показником зрілої особистості, яка прагне реалізувати свій потенціал повною мірою. Інтеріоризовані цінності забезпечують можливість піднятися над причинно-наслідковою даністю і оцінити наявний емпіричний ряд під кутом зору телеологічної перспективи. Ціннісне самовизначення часто супроводжується життєвою кризою, що вимагає перебудови ціннісно-сислової сфери особистості. Продуктивним результатом такої кризи слід вважати вихід на якісно вищий рівень особистісного розвитку і самоактуалізації, що пов'язано з гармонізацією диспозиційної структури Я-концепції.

Самовизначення у старшому шкільному віці та в період ранньої юності відбувається на наступних, які підпорядковуються принципу ієрархії, рівнях: реактивне (дорефлексивне) самовизначення – рівень відносного суб'єкта, прагматичне (рольове) самовизначення – рівень монособ'єкта, моральне і соціальне самовизначення – рівень полісуб'єкта, екзистенційне, в т. ч. професійне самовизначення – рівень метасуб'єкта, есхатологічне самовизначення – рівень абсолютного суб'єкта. Самовизначення на кожному з цих рівнів спрямовується ціннісними орієнтаціями на істину (пізнавальна діяльність), користь (практична діяльність), справедливість (комунікативна діяльність), добро (моральна діяльність), красу (творча діяльність) і гармонію зі світом і собою (духовна практика). Головним смислоутворювальним мотивом кожної діяльності є мотив самореалізації в цій діяльності, який необхідно усвідомити. Через недостатній розвиток ціннісно-сислової сфери останні два рівні самовизначення у старшокласників можуть не проявлятися.

Центральним моментом готовності і здатності до самовизначення як інтегруючого компонента розвитку особистості є *самосвідомість* - усвідомлення і оцінка людиною своїх думок, почуттів, інтересів, ідеалів, дій, їх мотивів, урешті, цілісна оцінка самого себе і свого місця у житті [7, с.149]. Самосвідомість є орієнтуванням людини у власній особистості, знання людини про себе. Завдяки самосвідомості людина

усвідомлює себе як індивідуальну, відокремлену від природи й інших людей реальність. Внутрішні зусилля старших підлітків якраз спрямовані на з'ясування різних сторін свого «Я» і пошук себе справжнього. Саме самосвідомість зумовлює усвідомлення старшокласником потреби у *самопізнанні, самооцінці, самозміні*.

Результатом процесу *самопізнання* є динамічна система уявлень особистості про себе, самоусвідомлення (усвідомлення своїх дій та їх результатів, думок, почуттів, моральності та інтересів, ідеалів і мотивів поведінки, цілісна оцінка самого себе) і самовизначення свого «Я», що забезпечує ідентифікацію особистості. Для юнацького віку головним чинником формування ідентичності є соціальні чинники, насамперед порівняння себе з іншими людьми. Особливу роль у цей період відіграють різноформатні групи, оскільки підлітки значно легше ідентифікують себе з ровесниками, ніж з людьми старшого віку. У цих групах найчастіше і відбувається розвиток ідентифікації та формування певних установок, ціннісних орієнтацій, які характеризують змістовий бік спрямованості особистості. В формі ціннісних орієнтацій людина фіксує все найвагоміше і найважливіше для себе. Формування ідентичності пов'язане із усвідомленням власної цінності та компетентності.

Самооцінка надає індивідові уявлення про його здібності і можливості, якості характеру. Оцінюючи себе, особистість визначає свої достоїнства, недоліки, місце серед інших людей. Вона відображає ступінь розвитку в людині почуття самоповаги, відчуття особистої цінності і позитивного ставлення до всього, що входить до сфери її «Я».

Всі ці намагання і спроби викликають в особистості значні *самозміни*. Особистісні самозміни можна розглядати як процес і результат усвідомлених, цілеспрямованих і успішних зусиль і дій, спрямованих на те, щоб стати іншим: розвинути певні якості, позбутися шкідливих звичок і т.п. Самозміна може мати наступні ознаки: самоудосконалення (розвиток або перетворення якостей, рис, знань та ін.); самотворення (формування бажаних для людей якостей); самознищення (результат – фізична, духовна, соціальна деградація) [5, 401-402].

Самовизначення (соціальне, життєве, професійне, моральне, родинне, релігійне) особистості відбувається як свідомий акт виявлення та ствердження особистісної позиції в процесі складної міжособистісної взаємодії. Умовами розвитку

у старшокласників особистісного самовизначення є складна міжособистісна взаємодія у системах старшокласник-старшокласники і викладач-старшокласник у процесі навчальної діяльності, в процесі якої забезпечується розвиток в учнів старших класів як зовнішніх особливостей особистісного самовизначення, самосвідомості, так і формування його внутрішніх особливостей. Активне функціонування процесів екстеріоризації та інтеріоризації соціальних норм, правил та форм поведінки зумовлює розвиток психологічних механізмів формування особистісного самовизначення в ранній юності.

Л.І.Божович зафіксовано суттєву характеристику самовизначення у цей вік: воно здійснюється через діловий вибір професії та через загальні, позбавлені конкретності, пошуки сенсу свого існування [2,393], тому особливими формами особистісного самовизначення в старшому шкільному віці є, по-перше, колективістичне й, по-друге, професійне самовизначення старшокласника.

Колективістичне самовизначення розглядається як вибіркоче ставлення індивіда до впливів конкретної соціальної спільноти, при якому одні впливи приймаються, інші відкидаються в залежності від опосередкованих чинників, ідеалів, мети діяльності, соціальних цінностей.

Професійне самовизначення теж здійснюється в ранній юності, в старших класах і являє собою результат професійної орієнтації, що оптимізує процес вибору професії відповідно до бажань, нахилів, здібностей, потреб і мотивів, усвідомлення необхідності своєї участі в суспільно корисній праці.

Найбільш узагальнено особистісне самовизначення можна уявити як процес формування єдиної змістовної системи, в якій поєднані уявлення про себе й про світ, тому можна пов'язати успішність особистісного самовизначення з показниками усвідомлення майбутніх життєвих планів. Тут важливим є питання гендерних особливостей самовизначення в ранній юності.

З метою вивчення гендерних особливостей самовизначення старшокласників, застосовувались методики «Особистісний диференціал» (ОД) (спрямованої на диференціацію особистості), «Полярні профілі» (ПП), (передбачає вибір якостей для оцінювання себе), методика Т. Лірі (визначає уявлення себе та свого «Я-ідеального»), опитувальник соціально-психологічної адаптованості (СПА) (виявляє ступінь адаптованості —

дезадаптованості в системі міжособистісних стосунків), тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) (відображає смисложиттєві орієнтації), методика ціннісних орієнтацій М. Рокича (визначає ціннісні орієнтації).

За результатами опитувань, встановлено розбіжність між дівчатами та юнаками в таких шкалах як, «сумнівність», «сумлінність» і «чутливість». Дівчата більше схильні усвідомлювати себе носіями позитивних, соціально бажаних характеристик. Вони оцінюють себе доброзичливішими, сумліннішими й чуйнішими, більш безпосередніми, прямолінійними й совісними, ніж юнаки. Юнаки вважають себе інтелектуальнішими, розвиненішими, твердішими й суворішими, консервативнішими, дипломатичнішими, розважливішими, менш активними, метушливими і більш агресивними, ніж дівчата. Вони схильні приписувати собі егоїстичні риси, орієнтацію на себе, суперництво, домінування. Дівчата оцінюють себе більш приятельськими і менш орієнтованими на домінування, ніж юнаки.

Системи ціннісних орієнтирів юнаків і дівчат не мають значних відмінностей. На першому місці як у тих, так й інших — цінність щасливого сімейного життя, духовної й фізичної близькості з коханою людиною; на другому місці у дівчат — гарні і вірні друзі, у юнаків — задоволення, повнота й емоційна насиченість життя. На третьому місці у юнаків і дівчат — матеріально забезпечене життя. На останньому місці у дівчат і юнаків — щастя інших людей.

Успішність особистісного самовизначення дівчат у старшому підлітковому віці значною мірою залежить від усвідомлення себе самостійною, незалежною від думок свого оточення, від високої самооцінки розвитку вольової та інтелектуальної сторін своєї особистості, своєї привабливості, включає приписування собі певних егоїстичних рис характеру, спрямованості на себе, схильності до суперництва й прагнення до домінування та успіху.

Для юнаків успішність особистісного самовизначення пов'язана насамперед з усвідомленням себе як упевненої в собі людини, енергійної, діяльної, яка володіє певними діловими якостями: сміливістю, схильністю до ризику, стриманістю, розважливістю, дипломатичністю, ощадливістю. Важливим є розвиток емоційно-вольових сторін особистості — самоконтролю і самодисципліни, емоційної стійкості та усвідомлення себе носієм таких позитивних характеристик, як справедливість, чуйність, доброта.

Таким чином, сутністю особистісного самовизначення старших підлітків є формування єдиної змістовної системи, в якій поєднані уявлення про себе й про світ. Успішність його формування залежить від усвідомлення старшими підлітками своїх майбутніх життєвих планів, свого місця в колективі однолітків і професійною орієнтацією.

Література:

1. Алексеев В.В. Развитие самосознания на рубеже подросткового и юношеского возраста: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. психол. наук: спец. 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология/ В.В.Алексеев. – М., 1985. – 19 с.
2. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте: психологическое исследование / Л.И.Божович.– М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
3. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе/ Л.И.Божович //Вопросы психологии.–1979.–№4.–С. 23-24.
4. Дубровина И.В. Школьная психологическая служба: вопросы теории и практики / И.В.Дубровина. – М. : Педагогика, 1991. – 232 с.
5. Соціальна педагогіка: словник-довідник / за заг. ред. Т.Ф.Алексєєнко. – Вінниця : Планер – 2009. – 542 с.
6. Сафин В.Ф. Динамика оценочных эталонов в подростковом и юношеском возрасте / В.Ф.Сафин // Вопросы психологии. – 1982. – №1. – С. 69-75.
7. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание/ А.Г.Спиркин. –М. : Политиздат, 1972. – 302 с.
8. Формирование личности в переходный период от подросткового к юношескому возрасту / под ред. И. В. Дубровиной. М. : Педагогика, 1987. – 184 с.

В статье раскрыты предпосылки, сущность и гендерные особенности самоопределения учащихся старшего школьного возраста, содержательные характеристики Я-концепции, влияющие на процесс самоопределения.

Ключевые слова: личностное самоопределение, старшеклассник, самосознание, самооценка, самоизменение.

In the article revealed prerequisites, essence and gender particular qualities of self-determination in the senior school age, meaningful characteristics of "I-concept" which affecting to a process of self-determination.

Key words: self-determination, senior school age, consciousness, self-appraisal, self-change.